

УДК 343.97

Романенко О. В. – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та педагогіки факультету № 2 Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ЧИННИКИ СХИЛЬНОСТІ ДО ПРАВОПОРУШЕНЬ В ОСІБ ІЗ ВАДАМИ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ

Розглянуто чинники схильності до правопорушень в осіб із порушеннями психічного розвитку. Проаналізовано стан вивчення проблеми деформації правосвідомості. Встановлено, що серед зазначених чинників формування деформацій правосвідомості важлива роль належить нездатності особи адекватно сприймати дійсність й опрацювати інформацію.

Ключові слова: правосвідомість, деформація, схильність до правопорушень, вади психічного розвитку, патологічний розвиток, ресоціалізація засуджених.

Одним із найголовніших обов'язків сучасної демократичної держави є гарантування захисту та безпеки кожному члену суспільства, дотримання його прав і свобод. З огляду на це, актуальним соціальним завданням є розвиток у громадян правосвідомості як передумови виконання ними норм права та профілактики вчинення правопорушень.

Становлення правосвідомості можна розглядати в контексті загального розвитку самосвідомості особистості, передусім у підлітковому віці, чому сприяє формування «Я-концепції», а саме таких її компонентів, як «Я-соціальне» та «Я-моральне». Важливого значення набуває світосприйняття людини, ставлення до себе та інших. Попри нестійкий характер цих утворень, пов'язаних із низкою вікових причин, переважна більшість підлітків із нормальним розвитком досягають повноцінного рівня правосвідомості. Значно складнішим є цей процес в осіб, що мають вади психічного розвитку. Пов'язані із цим інтелектуальні й особистісні порушення ускладнюють формування в них правосвідомості, підвищуючи ризики становлення асоціальної поведінки (Ю. Антонян, В. Гульдман, О. Гришко, М. Костицький, Л. Сабліна, В. Синьов, Т. Харченко та ін.). Психологічний супровід цих осіб потребує поглибленого

вивчення чинників деформації правосвідомості та пов'язаної з ними схильності до правопорушень.

Метою статті є розгляд факторів схильності до правопорушень, а також шляхів їх профілактики в осіб із вадами психічного розвитку.

Правосвідомість у науковій літературі визначено як здатність людини до адекватного засвоєння правових знань із виявом власного ставлення до правових норм (категорій, інститутів) та відповідною поведінкою. Загальними функціями правосвідомості є когнітивна, оцінна й регулятивна.

Когнітивна функція полягає в достатньому володінні суб'єктом необхідними знаннями в цій галузі, що має активний, цілеспрямований характер. Оцінна функція відображає вибіркоче, усвідомлене ставлення людини до правової дійсності, співвіднесення її з власними поглядами. Регулятивна функція забезпечує відповідність дій людини чинній у суспільстві системі правових норм, результатом якої є певна реакція у формі правомірної чи протиправної поведінки. Здатність довільно регулювати поведінку є передумовою соціального буття людини. Функції правосвідомості взаємопов'язані. Усвідомлене знання передбачає власне ставлення до нього, певну моральну позицію, виявляючись у діях і вчинках людини відповідно до правових норм [1; 2].

Неадекватність і слабкість уявлень про правову дійсність може призводити як до викривлення правосвідомості, так і вчинення правопорушень. Різні аспекти цієї проблеми досліджено в низці праць учених, присвячених вивченню правосвідомості (О. Волошенко, Ю. Калиновський, В. Луньов, В. Медведєв, В. Черней); правового виховання (Н. Ветров, Л. Зюбін, К. Ігошев, О. Ратінов, Н. Ткачова); розвитку правосвідомості підлітків (О. Губар, О. Ратінов, О. Соколова); профілактики виникнення деформації правосвідомості та створення педагогічних програм роботи з підлітками, схильними до правопорушень (Й. Горінецький, А. Оверченко, В. Туряницька, І. Тишина та ін.)

Серед різноманітних чинників формування деформацій правосвідомості та вчинення правопорушень вагому роль відіграє нездатність особи адекватно сприймати дійсність, опрацьовувати інформацію та приймати рішення, що спричинено вадами психічного розвитку внаслідок органічно зумовлених

причин, які важко піддаються корекційному впливу. Процес ресоціалізації таких засуджених у місцях позбавлення волі є складним і малоєфективним.

До засуджених із вадами психічного розвитку, що не виключають осудності, належать особи, у яких процес психічного розвитку порушено, хоча це не позбавляє їх від кримінальної відповідальності (згідно з фаховим експертним висновком). Переважно це особи з легким ступенем розумової відсталості та розладами особистості й поведінки.

Вивченню цієї проблеми присвячено спеціальні дослідження, у яких висвітлено особливості кримінальних дій зазначеної категорії осіб (Ю. Антонян, В. Гульдман); їхньої агресивної та асоціальної поведінки (Т. Морозова, О. Сєверов); індивідуально-психологічні особливості (О. Ковачев); мотиваційну сферу (О. Гришко), виховну роботу з розумово відсталими засудженими (Л. Сабліна, В. Синьов); суїцидальну поведінку в місцях позбавлення волі (В. Сулицький).

У дослідженнях констатовано, що з-поміж контингенту пенітенціарних установ України особи з вадами психічного розвитку наявні в усіх колоніях. Перебуваючи в місцях позбавлення волі, вони часто виявляють схильність до суїциду й агресивної поведінки. Ці засуджені переважно неодружені, мають низький освітній рівень (розумово відсталі – незакінчену середню освіту, особи з розладами особистості й поведінки – середню). У них немає досвіду трудової діяльності. Сім'ї обстежених переважно асоціальні, члени родини (чи один із батьків) алкоголізовані. Майже в кожній родині хтось із близьких відбував чи відбуває покарання, половина сімей має членів з вадами психічного розвитку. Більшість засуджених відбуває покарання за злочини проти життя та здоров'я особи: значна кількість (17 %) осіб із розумовою відсталістю – за ст. 121 Кримінального кодексу України («Умисне тяжке тілесне ушкодження»), 11 % осіб з розладами особистості та поведінки – за ст. 115 цього кодексу («Умисне вбивство»). Злочини вчинено переважно на побутовому підґрунті, у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, проти своїх родичів, знайомих. Власну провину вони визнають не цілком, покарання вважають несправедливим. Становище засуджених із вадами психічного розвитку у виправних установах є скрутним, засуджені сприймають їх як нижчу верству тюремної спільноти. Більшість

осіб цієї категорії соціально неадаптовані. Їм притаманна нестійка та пристосовницька особистісна спрямованість: акцентовані за своїм характером часто є тривожно-агресивними, розумово відсталі – агресивно-інтровертованими [3, с. 10–11].

Соціальна, юридична та психологічна значущість цієї проблеми зумовлює необхідність формування наукових засад її розв'язання. Серед них важливе місце посідає визначення чинників схильності до правопорушень у цієї категорії осіб, пов'язаних із вадами розвитку як інтелектуальної, так і особистісної сфер.

Мислення осіб із порушеннями інтелектуального розвитку розвивається в умовах неповноцінного відображення дійсності. Їм притаманна інертність, непослідовність і нецілеспрямованість мислення, несформованість мисленнєвих операцій, узагальнення понять на підставі несуттєвих ознак, відставання у формуванні понятійного мислення. Особливостями інтелектуального розвитку цих осіб є низький рівень відомостей та уявлень, спричинений як інтелектуальним дефектом, так і явищами соціальної депривації у зв'язку з обмеженістю соціальних контактів.

Характер патології та загальні обмеження за умов інтелектуального дефекту зумовлюють особливості взаємин з іншими людьми, залишаючи їх на рівні наслідування та підпорядкування. Звужене коло спілкування, недостатність життєвого досвіду та здатності до його адекватної інтерпретації спричиняють недорозвиток етичних уявлень у цих осіб. Психологічні дослідження аналізованої групи свідчать також про недостатній розвиток у них вольових якостей, несформованість контрольної функції в поведінці та емоційну неврівноваженість [4].

Мультифакторний генезис формування особистості за умов наявності вад психічного розвитку зумовлює різноманітність особистісних якостей і поведінкових реакцій у цієї категорії осіб. Для багатьох із них характерними є підвищена сензитивність до різних подразників, виснажуваність, емоційна збудливість або, навпаки, загальмованість у поведінці. У зв'язку з незадоволеністю своїх прагнень до лідерства й егоцентризмом у них можуть виникати ситуаційні конфліктні переживання, що призводять до ще більшої ізольованості та дисгармонії в розвитку рис особистості.

Поведінці осіб із порушенням розумового розвитку часто притаманні негативізм й агресивність у ставленні до інших,

наявність психопатичних виявів. Труднощі операцій узагальнення та переносу засвоєного алгоритму діяльності на інші ситуації, недосконалість регулятивних механізмів перешкоджають формуванню здатності до рефлексії, критичності мислення.

Критичність є не лише мисленнєвою ознакою, а й важливою особистісною рисою, що регулює соціальну адаптованість. Визначають такі рівні критичності: мотиваційний (відповідність ситуативного мотиву соціальним нормам і моральним правилам); цільовий (відповідність цілі ситуативному мотиву (особистісному смислу) та змістовій логіці безпосередньо предмета дії); операційного контролю (відповідність операційного складу діяльності цілям дії та об'єктивним мотивам його реалізації) [5, с. 76].

У розумово відсталих осіб виявляють порушення критичності на всіх рівнях: від недостатньої усвідомленості моральних правил і правових аспектів дійсності – до неадекватності й нелогічності поведінкових виявів. Прикладом можна вважати випадок, коли група розумово відсталих підлітків пограбувала кіоск з алкогольними напоями: щоб здобути гроші, вони вилили напої та намагалися здати тару.

Серед порушень поведінки в осіб із психічними вадами чільне місце посідає патологічний розвиток особистості нестійкого та збудливого типів. Основною ознакою нестійкого типу розвитку особистості є недорозвиток вищих форм вольової діяльності. Психопатичні особи належать до групи осіб із затриманим розвитком за типом психічного інфантилізму. Їх називають також нестримними чи безвільними. Основними якістьми особистісної аномалії нестійкого типу є слабкість вищих форм вольової діяльності, навіюваність, вразливість щодо зовнішніх впливів і несталість, що поєднується з нездатністю до цілеспрямованої діяльності. Риси незрілості в цих осіб виявляються як в емоційно-вольовій сфері, так і в інтелектуальній діяльності. Унаслідок вольових порушень вони не здатні стримуватися, гальмувати власні бажання. Поведінка таких осіб характеризується нестійкістю намірів і вчинків. Інтелектуальні інтереси не виражені, знання поверхові. Розпочату справу вони не доводять до кінця, легковажні, як діти, не турбуються про майбутнє. Почуття обов'язку в них не сформоване. Логічне мислення слабе, судження примітивні,

емоції поверхові. На тлі нестійкості в багатьох із них наявна підвищена емоційна збудливість, схильність до афективних спалахів. Прагнення до нових вражень («сенсорна жага») значною мірою визначає в них порушення поведінки. Прогноз окресленої особистісної аномалії залежить від умов навколишнього середовища. У зв'язку з нездатністю стримувати бажання та потяги вони легко піддаються впливу інших людей, унаслідок чого їхня поведінка набуває негативних форм – вони ведуть легковажний спосіб життя, учиняють правопорушення. Соціальна незрілість, навіюваність і слабкість вольових установок, прагнення до нових вражень можуть спонукати цих осіб до асоціальних дій. Вони часто залежать від сильніших особистостей, іноді із серйознішими відхиленнями в поведінці.

У разі збудливого типу особистісної патології основними ознаками є підвищена емоційна збудливість, дратівливість, схильність до афективних спалахів, посилення примітивних потягів й інстинктів. Психогенний патохарактерологічний розвиток особистості переважно є наслідком хронічної психотравмувальної ситуації в мікросередовищі, неправильного виховання, зокрема гіпоопіки, безнаглядності, алкоголізму батьків тощо. Афективні вияви в цих осіб не адекватні щодо зовнішньому впливу. Вони не вміють себе стримувати, схильні до бійок та агресії. Певну роль у патогенезі таких станів відіграють патохарактерологічні реакції активного протесту й реакції імітації негативної поведінки навколишніх. На основі цих реакцій та фіксації способів реагування формуються стійкі афективно-збудливі якості особистості. Неприятливі явища в родині гальмують формування вольових установок, перешкоджають стримуванню афективних спалахів. Зазвичай особам, схильним реагувати на зовнішній вплив агресивно-захисними формами поведінки, притаманні стеничні риси темпераменту. Учені пов'язують цей тип патологічного розвитку особистості з наявністю конституційних та органічних психопатій (імпульсивних, експлозивних, епілептоїдних).

Патологічні вияви в цих осіб посилюються в пубертатному віці. Будучи неуспішними в навчанні, такі підлітки намагаються завоювати авторитет серед однолітків надмірною зухвалістю, грубістю. Більшість із них зростає в складних сімейних умовах. Дезадаптивна поведінка цих підлітків характеризується схильністю до хуліганства, алкоголізму, тяжінням до асоціальних

контактів. Результати клінічних спостережень свідчать про динаміку формування афективно-збудливих якостей характеру під впливом психотравматичної ситуації – несприятливого сімейного становища, пролонгованого впливу переживання почуття власної неповноцінності. Клінічну картину ускладнюють невротичні органічні вияви, а також соціально-педагогічна занедбаність. Афективні реакції у формі образливості, замкненості, агресивної поведінки посилюють розрив між реальними можливостями людини та вимогами до неї, призводять до нових конфліктів, коли вона починає ігнорувати відсутність успіху, звинувачувати в цьому не себе, а інших.

Таким чином, особам із затримкою інтелектуального розвитку, порівняно зі здоровими однолітками, притаманна більш сповільнена динаміка формування самосвідомості. Це виявляється в слабкій узагальненості та неадекватності розуміння багатьох понять, що зумовлює недосконалість процесу формування правосвідомості. Їм властиві низька когнітивна диференційованість і когнітивна спрощеність уявлень про навколишній світ, викривлення системи оцінних ставлень.

«Я-ідеальне» як важливий конструкт формування мотиваційної сфери в цих осіб не утворюється вчасно як окремий феномен, що різниться з «Я-реальним». Це перешкоджає розвитку регулятивного компонента правосвідомості.

Особи з вадами психічного розвитку зазвичай не спроможні прогнозувати наслідки подій. Органічне ураження головного мозку призводить до затримки мисленнєвих операцій та викривлення уявлень про навколишню дійсність, перешкоджаючи прогностичній діяльності. Недостатність і неповноцінність набутого досвіду гальмує формування ймовірнісних зв'язків між окремими стимулами, готовності до сприйняття їх певних послідовностей і встановлення закономірностей.

Тому корекційне спрямування психологічного супроводу цієї категорії осіб має ґрунтуватися на виявленні умов підвищення рівня стійкості та узагальненні психічних якостей, зокрема такої з її основних ознак, як здатність до перенесення. Важливе значення також має закладання засад для розвитку особистісних утворень, а саме: формування часових аспектів самосвідомості, тобто усвідомлення змін власного «Я» в часі, виховання відповідальності на підставі передбачення наслідків власних дій,

розвиток соціально-перцептивного передбачення, здатності до планування власної діяльності та формулювання мети.

Важливим напрямом психопрофілактичної роботи з особами зазначеної категорії має бути також розвиток соціально-перцептивного передбачення, що слугує важливою умовою соціалізації, дає змогу прогнозувати наміри та поведінку. Соціально-перцептивне передбачення щодо незнайомих чи малознайомих людей становить найбільшу складність для цих осіб. Таке прогнозування зазвичай відбувається в умовах скороченого часу, неможливості отримати всю необхідну інформацію про людину. Крім цього, полімодальність образів у процесі сприйняття іншої людини завжди ґрунтується на попередньому досвіді, який є неповноцінним в осіб із вадами розвитку.

Доцільною складовою психокорекційної роботи є також реалізація підходу, що ґрунтується на положеннях про співвіднесення конкретного образу з певним соціально-перцептивним еталоном, що зберігається в пам'яті. Ступінь сформованості цього еталону є провідним чинником антиципууючого ефекту. У процесі життя та діяльності людини засвоюються загальні концепції про можливі взаємодії різних причин, а також про їх прогнозовані наслідки. Це зумовлює наявність так званого прототипного знання, яке дає змогу реалізовувати відповідні сценарії та допомагає людині усвідомлювати, пояснювати, передбачати події, категоризувати об'єкти, сягаючи за межі безпосередньої інформації.

Формуванню здатності до прогнозування в ситуаціях соціальної взаємодії сприяє застосування методу розвитку соціально-перцептивних умінь за прототипами, який запропонувала О. Павлова [6]. Він спрямований на формування здатності сприймати поведінкові характеристики партнера в спілкуванні, зокрема формувати адекватні уявлення про його наміри, думки, здібності, емоції та установки. Ця методика ґрунтується на положенні про те, що, сприймаючи іншу людину, суб'єкт формує певне уявлення про неї на підставі аналогії з попередніми враженнями. Цей процес відбувається завдяки феномену стереотипізації, коли людині приписують якості, притаманні групі явищ. У разі використання прототипу зіставлення здійснюють не з усіма якостями, властивими цій групі явищ, а лише з типовим випадком. Прототипом і є типовий представник зазначеної групи об'єктів.

У психології соціального пізнання встановлено, що застосування методу прототипів відіграє позитивну роль у

зберіганні інформації, оскільки дає змогу швидше категоризувати об'єкти, об'єднані спільними ознаками. Завдяки цьому інформаційний пошук стає цілеспрямованим, інформація краще запам'ятовується та зберігається. Така методика допомагає навчити людину формувати уявлення про будь-які характеристики партнера, якщо вони мають поведінкові вияви. Якість навчання залежить від міри зв'язку між поведінковими індикаторами та відповідними характеристиками прототипу. Важливою умовою цього процесу є спостережливість суб'єкта, оскільки помилки передбачення часто пов'язані з неточністю прототипних знань особистості внаслідок недостатньої узагальненості спостережень [6].

На думку окремих учених, характерологічні та навіть патохарактерологічні реакції є принципово зворотними за умови відповідних заходів. Проте їх повторення та закріплення в несприятливих умовах може призвести до зміцнення аномальної поведінки. Тому психопрофілактичну роботу стосовно деформації правосвідомості та схильності до правопорушень в осіб із вадами психічного розвитку необхідно здійснювати у формі перманентного психологічного супроводу, що ґрунтується на корекційних впливах на інтелектуальну й особистісну сфери.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бедь В. В. *Юридична психологія* : навч. посіб. / В. В. Бедь. – Київ : Каравела, 2003. – 376 с.
2. Медведєв В. С. *Кримінальна психологія* : підручник / В. С. Медведєв. – Київ : Атіка, 2004. – 368 с.
3. Харченко Т. Г. *Психологічний супровід процесу ресоціалізації засуджених з вадами психічного розвитку* : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.08 / Харченко Тамара Григорівна. – Київ, 2016. – 20 с.
4. Мамайчук И. И. *Психология дизонтогенеза и основы психокоррекции* / И. И. Мамайчук. – СПб. : СПбГУ, 2000. – 168 с.
5. Кудрявцев И. А. *Комплексная судебная психолого-психиатрическая экспертиза (научно-практическое руководство)* / И. А. Кудрявцев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2009. – 503 с.
6. Павлова Е. Н. *Обучение социально-перцептивным умениям по прототипам* / Е. Н. Павлова // *Журнал практического психолога*. – 2000. – № 5–6. – С. 159–167.

Стаття надійшла до редколегії 17.04.2017
